

KÜLFÖLDI LEVELEZÉS.

I.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1887. mártius.

(Francia irodalom. Az új kritikairók. Lemaitre Gyula.)

Szerkesztő ur!

Ha önnek is úgy tetszik, most kritikai irodalmunkról beszéllek. Mikor ön felszólított volt levelezésre, melyet már néhány év óta folytatok, azt kívánta, hogy küldjek hiv tudósításokat a franciaországi szellemi mozgalmakról, a gondolkodás bármely köréből. S én felváltva irtam vallási, bölcséleti és irodalmi tárgyokról, de nem emlékszem, hogy egy szót is irtam volna a francia irodalomnak emez annyira fontos ágáról, melyet kritikainak neveznek. Pedig az megérdemli a fáradságot, hogy az ember megismerje. Kitűnő és általánosan ismert írókkal találkozhatni e téren. Hogy a korábbiakat említsem, Ste. Beuve, Villamaïn és Nisard jeles munkái legalább részben ismereteseek a mivel világon mindenütt. Azok valóban kitűnő művek. Azok közül az ítéletek közül, melyeket a kritikának eme mesterei mondtak ki, több véglegesen el lett fogadva. S ugyanazt mondhatni, a Shéer munkáiban nyilvánított legtöbb nézetről. Ma Shéer a francia kritikai írók feje és mestere. Mikor St. Beuve meghalt, az emberek azt kérdezték, ki fogja az ő helyét elfoglalni, ki fog az ő örökségibe lépni. S kétségtelenül Shéer legalább részben örökösse lett neki; de ő maga is már hosszú pályát futott meg. A nélkül, hogy sejtették volna, eme kitűnő írónak egyszerre jeles tanítványai támadtak. Néhány név kiemelkedett a sok közül, kik a napi kritikát csinálják, nagy tekintélyre jutott és joggal. Ma Franciaországban főleg három író a közgyelem tárgya az irodalmi kritika mezején. Én azonban most csak egyről fogok szólni. Talán később meglehet, hogy a másik kettőt is ismer tetem.

Ez írók ezelőtt mintegy 10—15 évvel tűntek fel, de hirnevük folytonos gyorsasággal növekedett. És jogosan, mert ezek komoly

tehetségek, a kiket nem lehet figyelembe nem venni. Hogyha az érett megfontolás, melyet az élettapasztalat szükségképpen magával hoz, mérsékelni fogja tulbőségüket és megszabadulnak egy bizonyos magatartástól és keresettségétől, a legelőkelőbb helyeket fogják megnyerni a kritikai irodalomban. Tényleg irataikon nagyon érzik a pessimismus, a mely részben lehet való, de részben abból az álláspontból származik, melyet elfoglalnak. Az első években irányuk igen keresett volt és még kevés ma is van abban, mi a természetessel ellenkezőnek látszik s a figyelmet, ha az ember nem ügyel, nagyon fárasztja. Abban a mértékben, a mint előhaladnak, kevesedni fognak e hibák is. S reméljük, hogy végre egészen eltűnnek.

A kit közülök ez alkalommal ismertetni akarok: Lemaitre Gyula, a ki mintegy játszva nyerte meg a közvéleményt. Felsőbb minta iskolánknak volt a növendéke, a melyből sok jeles s néhány valóban kitűnő ember került ki, mint például Bert Pál. Lemaitre Gy. igen szellemes ember, de néha meglehetősen csipős és gúnyos, mi iránta némi ellenszenvet keltett, kivált Havreben, hova a mintaiskola végzése után tanárnak neveztetett ki.

Később volt még tanár az alger-i lyceumban és a grenoble-iben. Az egyetemi tanítás iránt azonban nem nagy hajlammal viseltetett. Szellemének nagyobb függetlenségre volt szüksége. Az egyetem köre igen szűknek bizonyult reá nézve. A vidéken való tartozkodás csak türelmetlenségét növelte, melynek nem volt más orvossága, mint Párisba jőni. Ez az izzó tüzhely volt az, melyet megközelíteni akart, hogy szellemének több fényt és erőt adjon. Nem sokat habozott, hogy a tanári pályát odahagyja, és ma *Journal des Debats* szerkesztőségében foglal helyet, mint drámai kritikus.

Lemaitretől ezelőtt néhány héttel jelent meg műveinek harmadik kötete. E kötetek általános czime: *Les contemporains, etudes et portraits littéraires*. E tanulmányok közül az elsők a *Revue littéraire*-ben láttak először világot, mely ma a *Revue Bleue*. Czimük eléggé mutatja a tartalmat. Azok tényleg néhol tulzó, de nagyon sikerült rajzok jelenkori írókról. Szerző jól eltalálja a formát mindenik íróhoz, kiknek munkáit elemzi s mindig könnyed és biztos kézzel rajzol. Nagy merészséggel rostálja műveiket, de mindig oly finom módon, hogy még a legérzékenyebb önszeretetet se sértse. Ebben a formában, mely talán igen könnyelműnek látszhatnék, ha nem volna szilárd alapja, mi fentartsa, ő sok ügyességgel tünteti fel a jelenkori írók műveinek előnyeit és hibáit.

S nem kell azt hinni, hogy az általánosan elfogadott tanokat éppen annyira kicsinylené, mint a mennyire mutatni látszik. Az nála, mint fennebb is mondtam, bizonyos magatartás, melyet végül is el fog hagyni. Hogy jó adag skepticismus van benne, elvitathatlan s én mégis úgy vélem, hogy ő kevésbbé skepticus, mint a milyennek akarja magát mutatni. Bármiként legyen, a ki csak kevésbé is ismeri a jelenkori embereket és dolgokat, egy-egy jellemzését olvasva, nem tartoztathatja meg magát attól, hogy így kiáltson fel: Mennyire hasonlít a kép! Hogy fogalmat adjak erről, ide irok egy helyet az egyik legáltalánosabban ismert író, Renan jellemrajzából: „Vajon határozottan szomorú-e, vagy vig, ez a rendkívüli ember? Az ember habozhatik ennek megítélésében, ha az ő könyveihez tartja magát. Mert ha ő csaknem mindig azzal zárja is be műveit, hogy az optimismust nyilvánítja ki, de az is igaz, hogy a világról és a történelemről való fogalma, a jelenkori társadalomról és annak jövőjéről való eszméi könnyen vigasztalan következményekre vezetnek. Azt a régi mondást: „Minden hiábavalóság“ annyira és oly teljesen magyarázza, hogy utoljára is arra a következtetésre vezethet: hogy „mire az élet?“ hogy „élvezzünk, együnk és igyunk“; hogy a világegyetem célja mélyen el van rejtve a mi szemeink előtt; hogy a világ csak látványosság, melylyel egy Isten gyönyörködteti magát, a ki kétségtelenül nem létezik, de a ki létezni fog; hogy az erény az egyénre nézve esztelenség, de mégis finom dolog erényesnek lenni; hogy a művészet, költészet és maga az erény is szép dolgok, de majd lejárják idejüket, és hogy a világnak majd egy napon a tudományok akadémiaja által kell kormányoztatnia, stb. — mindez nagyon mulattató, de másfelől nagyon elszomorító. Ilyen érvekkel ajánlja Renan kortársainak az örömet, a vidámságot.“

A ki Renan műveit olvasta, bizonyára úgy fogja találni, hogy eme sorok hiven festik e gondolkozót. Éppen ez az aristocraticus skepticismus, ez a hullámzó bölcelet, határozott körvonalok, szilárd alap, megállapított elvek és megszabott forma nélkül az, a mi őt jellemzi. E bölcelet előtt minden közönyösnek látszik lenni; az igaz, a hamis, a jó, a rossz, a lét és jövő szavak, csak az értelem egyszerű játéka s maga az értelem is talán nem egyéb, mint egy problematicus Isten játéka.

S hogyha Renan a Collége de Franceban a semiticus nyelvek tanszékén akarjuk látni, figyeljünk tovább Lemaitre-re, ki a tudós tanárnak egy előadásáról, melyet a Pentateuchról tartott, így ír: „A magyarázat világos, egyszerű és lelkes. Hangja kissé rekedt és vastag, beszéde nagyon hangsúlyozott, tagolt, arcjátéka csaknem

tulságos. A mi a formát illeti, nincs abban semmi keresettség, sem elegancia; semmi abból a finomságból, mi irott stylussát jellemzi. Beszél, hogy megértsék, ez az egész. Közönséges kifejezéseket használ, mint otthon. Mint minden tanárnak neki is van két-három szava vagy kifejezése, melyek gyakran jönnek elő. Teméntelen sokszor használja a „bizonyos tekintetben“-t és örömet mondja: „Ne kételkedjenek abban, a mi talán legkedvesebb formulája az affirmationnak, mivel az nekünk a kételkedés jogát adja tudtunkra? Ime egy néhány sajátságosság az ő modorából, az élőről véve.“

„A thora (törvény) szerkesztésére nézve, a mi minden lárma nélkül történt s melynek az idejét sem lehet pontosan meghatározni, mert mindaz a mi benne irva van, már ismeretes volt, a száj-hagyományban létezett, Renan ezt mondja: „Milyen különbség, nemde, a között a mi akkor történt és a között a mi napjainkban megy végbe! Most a törvényszerkesztést nyilvánosan megvitatnák, tárgyalnák a lapokban; egy ilyen dolog esemény lenne. De a Pentateuchnak végleges összeszerkesztése nem volt az. . . A Leviticus keletkezése idejéről meg így nyilatkozik: „Ah! örömet üdvözlöm azokat, kik ebben a dologban bizonyost tudnak mondani! Jobb semmit sem erősíteni erre nézve, vagy a véleményeket időről időre változtatni. . .“

„Láthatni ezekből ez előadások hangját és menetét, mely a lehető legélénkebb. Renan bámulatos érdeklődést mutat mindaz iránt, a mit magyaráz és rendkívül kedvét találja abban. Sohasem láttam oly jókedvű exegetát.“

E sorok vádnak tetszhetnek. De a ki csak egyszer is hallotta Renant a College de France-ban előadni, úgy találja, hogy teljesen az igazságnak felelnek meg, Lemaitre kifejezése szerint, az élőről vannak véve.

Még adhatnék idézeteket e jellemrajzokból Sully-Prudhomme-ról, Coppée Ferenczről, Adam asszonyról stb. melyekben éppen oly hiven fest, lelkesültséggel és néha csipős, de sohasem sértő humorral. Az ember azokat olvasva azt a benyomást nyeri, hogy Lemaitre tollát sohasem mártja epébe, s nem is hallottam, hogy ő valaha vagy egy írónak, a kit kritizált, rokonszenvét elvesztette volna. Szóval e jellemrajzok és tanulmányok nemcsak tanulságos, de nagyon vonzó olvasmány.

Lamaitre Gy. azonban nem csupán kiváló kritikus, hanem a maga óráiban költő is, és már két kötetet adott költeményeiből közre. Egy-egy pillanatra regényíró is. Ez év elején egy kötet beszélyt közölt, melyben az első, mely a többi között a leghosszabb,

e czimet viseli: Serenus. Minthogy erről különbözőleg ítélnék, szólnom kell róla. Én teljesen osztom azok véleményét, kik Serenust a szerző egyéni confessiójának tekintik. Én ugy hiszem, hogy az ember igen messze menne, ha azt mondaná, hogy az a jelenkori ifju nemzedék szellemének hiv rajza, amaz ifju kortársaké, kik vizsgálódnak és gondolkoznak a vallási igazságokról, melyek iránt vonzalmat éreznek, de a kiknek nincs elég bátorságuk és akaratjuk, hogy magukat azoknak szenteljék vagy pedig hogy azokkal szemben nyiltan ellenkező álláspontot foglaljanak el. Ily szempontból Serenust olvasni igen érdekes. E kis műnek, a mely nagyon rövid, a teljes czime: Serenus, egy martyr története. Ez, ha ugy tetszik, egy bölcselmi elbeszélés, melyet néhány sorban összegezhetek:

Mikor Domitián császár alatt, a 90-ik évben a keresztényeket üldözték, Rómában, a hörtönre vetett és halálra ítélték közt volt egy Marcus Serenus nevezetű, a nemes Serenus család utolsó sarjadéka. Atyja őt a stoicus bölcelem eszméiben nevelte fel. De annak halála után az ifju ember nagy vagyonhoz jutván, csakhamar átadja magát a római élet minden csábjainak és nem sokat törődik a stoicismus elveivel. Végre öt évi kicsapongó élet után megcsömörölve a világtól, meg akarja magát gyilkolni. De a fürdőből, a hol meghalni akart, kiragadják; nőtestvére, Serena megmentette, s iránta e pillanattól fogva mély rokonszenvet érez. Serena már rég keresztény lett volt meggyőződésből. Fivérét is lassanként ráveszi, hogy elmenjen azokra az összejövetelekre, melyeket a keresztények a katakombákban titkon tartottak. A mit ott látott, ez új dolog meglepi őt, s végre megkeresztelkedik. Mikor az üldözés bekövetkezett, hogy nővérét megkímélje a fájdalomtól, nem késik egy pillanatra is, hogy új testvéreiért kitegye magát. Börtönbe vetik, de a hóhér bárdtól való félelmében, az ítélet végrehajtása előtti estén a gyűrűje drágakövébe rejtett folyadékkal megmérgezi magát. Másnap a keresztények csak holt testét találják s halála körülményeit nem ismerve a katakombákba a keresztény martyrok közé viszik. De a pap, a ki a holttestre vigyázott, egy kéziratot talált fölötte, melyet Serenus halála estéjén írt, s a melyben vallomást tesz, hogy ő alapjában sohasem volt keresztény. Ez az a rövid és egyszerű történet, melyet L. elbeszél.

S mit akart ő jelezni azon a néhány lapon? Avagy talán, mint némelyek mondják, a saját álláspontját a kereszténységgel szemben, a melyet ő elemezni akart, s magára és másokra nézve érthetővé tenni? Lehetséges. De a midőn magát rajzolta, nem álta-

lánosában akart-e szólani? Nem ujjal akart-e rámutatni ama mivelt szellemek általános állapotára, kik felfogják, hogy az élvezet nem lehet egyedüli célja az emberi életnek, mely végre is abba beléun és tarthatatlan lesz, de a kiknek még sincs elég erejük arra, hogy higgyenek a vallásban, melyet némelykor őszintén csodálnak. Ezek a katolicus nevelés következtében hamis szellemek azok, kik az evangéliumra ráuntak, melyet nem ismernek s a melytől elfordulnak, mert a kereszténységet a római egyház által a száz éveken keresztül emelt nehéz és nyomasztó épületnek nézik. Csupán ezt látják és azt hiszik, hogy ez az evangélium: hamis nézet a természetről, külső vallás, melyben a pap csak csodatevő és zsarnok, és azt mondják: nem akarunk ezekhez az emberekhez tartozni. Halljuk csak Serenust: „Készséggel csodáltam ezeket a hívőket, de én nem hittem. Én philosophicus neveléséből megőriztem azt a meggyőződést, hogy a homályosságok vagy a látszólagos kivételek mellett is, a világ folyása szükségképi és változhatatlan törvények szerint történik és hogy semmi különös csoda nincsen. Az Istennek közetlen kijelentése a történelem valamely adott pillanatában, az isten-embernek a földre szállása és minden tanai az új vallásnak, legyőzhetlen ellenmondásra találtak lelkemben. Új testvéreimnek a világról és életről való gondolkozása bennem visszatetszést szült, nem tudtam azt összeegyeztetni természetes érzelmekkel. Elismerem ez ellenmondás vizszásságát; de mindamelllett is, hogy pessimismusom állandó volt s Serena iránti szeretetem sem tudta azt legyőzni, nekem visszatetszett, hogy ezek az emberek oly kevésre becsülik az életet, a melyről végre is egyedül vagyunk bizonyosok. Aztán igen egyszerűeknek találtam őket, mesterséges benyomás alatt állóknak, korlátoltaknak és miveletleneknek . . .“ S nos tegyünk Serenus helyébe bármely modern nevet ama mivelt fiatal emberekéből, a kik annyira nagyra vannak az ő nézetükkel, s mintha csak az ő gondolkozásuk lenne ama szavakban kifejezve. S ismétlem, hogy mindez ama hamis eszméknek és érzelmeknek tulajdonítandó, melyeket a katolicus nevelés oltott beléjük és még egy más körülménynek. Annak t. i. hogy mivelt érzelmüket nem rendelik alá a megvesztegethetlen erkölcsi felfogásnak, vagyis a lelkiismeretnek. Világos, hogy a vallásban az igazság mindenek felett a szentség. De hogyan lehessen összeegyeztetni egymással ezt a szentséget és a művészi, a finom élvezeteket, melyek a szabadosságig mennek? A mi pedig a vallás csodás oldalára vonatkozó ellenvetést illeti, az csak azt bizonyítja, hogy a kik ezt az ellenvetést teszik, nem ismerik az evangéliumot. Hogyha ismernék, könnyen belátnák, hogy az

mindenekelőtt benső kijelentés és szabadítás, nem pedig valamely csodás mythologia és az ész megtagadása.

Mindezek ellenére Serenus nem válik meg a keresztényektől, kik az övétől annyira különböző eszmevilágban élnek; engedi magát megkereszteltetni és hogy a császár rendelete következtében börtönbe zárják, melyből az ut halálra visz. Ő jól gondolja mégis, hogy magát egy ügyért feláldozni annyi, mint bátorságot és meggyőződést tanusítani. Hallgassuk csak, hogy ő hogyan gondolkozott:

„Elhagyni a keresztény gyülekezetet, ezzel kegyetlenül megbántottam volna Serenát — s magamat arra kárhoztattam volna, hogy ne lássam őt oly gyakran és lemondjak egy látványról, mely mindinkább érdekelt, s a mi még több, lemondjak eme jó lelkekkel, eme családdal való érintkezésről, melyet szeretni tanultam. Bár ez a képmutatás bennem visszatetszést szült, alávettem magamat a keresztségnek. E szertartás csak még szorosabbra fűzött ezekkel az emberekkel, a kiknek erőnyeit csodáltam és tiszteltem, ha hitöket nem osztottam is. Én örömet voltam e kicsiny sereggel, mely az én szemeimben a legmagasabb erköcsi tökéletesség képét viselte. Domitián császár napról-napra gyanakodóbbá levén, az egyházat jogtalanul vagy jogosan üldözni kezdette. Becsületbeli köteletségemnek tartottam el nem hagyni barátaimat a veszély idején. S az a gondolat, hogy e jó lelkek nekem annyi örömet szereztek, elnémitotta legutolsó aggodalmaimat is. Megkeresztelkedtem tehát. És hogy csak félig hazudjak, midön a hitvallást mondom, azt csak oly jelentőségűnek vettem magamra nézve, mint egy *symbolicus* formulát és tág értelmet kerestem annak, melyet bölcselmem aláírhasson. Ha ez gyávaság volt, nővérem, Serena öröme megmentett attól, hogy e miatt lelkifurdalásokat érezek.“

Lehet, hogy e nyelv a Domitian idejéből tartatott fenn, de az is bizonyos, hogy nagyon ujitva van és hogy azt a jelenben is többen beszélik. Bizonyos, hogy sokan, a kiknek a legkisebb hitök sincs, ugy cselekesznek, mint Serenus, azért, hogy környezetüknek örömet csináljanak, hogy megkiméeljék „a kegyetlen megbántástól“ családjuknak ez vagy ama tagját. Aztán keresik a mentséget magukra nézve, nem látván abban egyebet „*symbolicus* formulá“-nál. Sokan meg épp ugy végletig mennek, mint Serenus, hogyha az eszme, melyet környezetük vall, elnyomatik. Ezt nem egyszer lehetett látni és lehet ezután is alkalmyszerüleg. Mert valaki lehet martyr

s nem szükségképpen keresztény. Ennek példáját látjuk Serenusban, ki nem az egyedüli volt s bizonyára ma nem egy követőre találna.

Még több megjegyzést is tehetnék e műre, de úgy hiszem, hogy a mennyit tettem, elégséges arra nézve, hogy felfogni lehessen azt az érdekeltséget, melyet eme kiváló írónak e néhány lapja keltett, ki mester leendő, mihelyt az ő pessimisticus eszméit feladva, fel fogja fogni, hogy mily erő és öröm van az igaz kereszténység világossága által, nem az irástudók, farizeusok és skepticusok, hanem a Jézus vallása által megtisztított és megvilágosított lelkiismeretben.

CHARRUAUD D.

II.

ANGOLORSZÁGI LEVÉL.

Belfast, 1887. ápr. 11.

(Magyarországi emlékek. Hazell's Annual Cyclopaedia. Társulatok évi gyűlései. Lord Gifford alapítványa, stb.)

Egy örvendetes eredménye volt már az önök kitünő folyóiratában kezdett levelezésemnek. Közelebről igen érdekes üdvözlő levelet kaptam Tiszt. Kiss Mihály esperes urtól, Árkosról, latin nyelven, melyet ő olyan jól ért. Még nem feleltem neki, mert a családomban előállott komoly betegség megakadályozott sok oly dolog végzésében, a mit tennem kellett volna s egyebek közt késleltette e tudósításon is. Az igen tisztelt esperes ur meleghangu és udvarias levele Árkoson tett rövid látogatásomat hozta emlékezetembe.

Éppen Jakab Elek Dávid Ferencz életéről irt munkájának olvasásában találtam őt. Várral kerített temploma élénken emlékeztetett történelmük viharos napjaira, melyeket egy író sem tanulmányozott alaposabban és nem irt meg szebben, mint Jakab Elek; történelmükre, melyre a jelleget a hit által lelkesített nemes szellemek kitarító munkája, türelme és hősiessége nyomta, — az a hitbuzgóság melynek példáját látjuk ma is egyházuknak olyan pátriarcháiban, mint Kiss Mihály. Nagy dolog jól írni történelmet, de még nagyobb dolog egy népre nézve jól csinálni azt.

A Londonban kiadni szokott évkönyvek között az idén egy új és igen hasznos munka jelent meg. Ez Hazell Annual Cyclopaediája, mely arra van szánva hogy a legujabb információkat közölje minden közérdekű tárgyról. Jellegéje nemzeti nagy költőknek, Shakespeare-nek (a kinek munkái tanulmányozásából merítette Kosuth az angol nyelvnek hasonlíthatlan ismeretét) eme mondása: